

DE PLAATS VAN HET WERKWOORD IN ZUID EN NOORD

The Syntactic Atlas of the Dutch Dialects, Volume 2 shows that three-verb clusters occur in five different word orders in the Dutch language area. Which orders are allowed depends on (i) geographic location, category of the auxiliaries in the cluster (modal, aspectual or perfective auxiliary), (iii) hierarchy of the auxiliaries in the cluster. This paper argues that there are in fact only two orders in which the three verbs are really verbal, the order 1-2-3 (e.g. MUST.fin CAN.inf SWIM.inf) which is common for central Dutch and the order 3-2-1 (SWIM.inf CAN.inf MUST.fin) which is common for northern Dutch. The order 2-1-3 is completely excluded, which follows from most current theoretical analyses of verb clusters. We claim that in the remaining three orders, the infinitival or participial complement of the auxiliary is nominal or adjectival. This is shown to correlate with regional preference for 2-1 order in two-verb clusters and the regional (in particular southern) possibility to interrupt the cluster with a non-verbal element.

1. INLEIDING

De twee delen van de *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten* (SAND I en II; Barbiers et al. 2005 en 2008) laten zien dat woordvolgordevariatie in de dialecten van het Nederlands betrekkelijk zeldzaam is. We vinden veel morfosyntactische variatie, waarbij de vorm van een woord afhangt van de syntactische en geografische plaats. Voorbeelden hiervan zijn subject- en relatiefpronomina (zie SAND I, hoofdstuk 2 en 5) en voegwoord- en werkwoordvervoeging (zie SAND I, hoofdstuk 1). We vinden ook veel variatie in de mogelijkheid van syntactische verdubbeling (zie Barbiers 2008b voor een overzicht), maar de posities waar de duplicaten staan, zijn in veel gevallen posities die ook beschikbaar zijn als er geen verdubbeling is. Een voorbeeld hiervan is verdubbeling van het relatiefpronomen, als in *Dit is de man die ik denk die ze gezien hebben*.

Vergeleken met deze morfosyntactische variatie is de woordvolgorde in ons taalgebied opmerkelijk constant. Vrijwel alle 267 onderzochte dialecten van het Nederlands hebben dezelfde regel voor werkwoordplaatsing. Deze luidt, enigszins vereenvoudigd: “*Werkwoorden (inclusief de persoonsvorm) staan aan het einde van de deelzin waar ze toe behoren, tenzij die deelzin geen voegwoord bevat. In dat geval, en dan vooral in hoofdzinnen, staat de persoonsvorm op de plaats van*

*het voegwoord.*¹ Deze regel verantwoordt dat er maximaal één zinsdeel voor de persoonsvorm in hoofdzinnen kan staan en dat subject, direct en indirect objecten en tal van andere constituenten doorgaans voor de werkwoordpositie aan het zinseinde staan. Niet alleen op zinsniveau is de woordvolgorde tamelijk rigide, hetzelfde geldt voor de volgorde in zelfstandignaamwoordgroepen (zie Barbiers 2008a).

Des te opmerkelijker is het dat in zinnen waarin meer dan één werkwoord achteraan staat er plotseling een groot aantal volgordevarianten optreedt. Zo vinden we voor de zin in (1a) de drie alternatieve volgordes in (1b-d), alsmede het verschijnsel clusterdoorbreking (1e):

- (1) a. *Ik vind dat iedereen goed moet kunnen zwemmen.*
- b. *Ik vind dat iedereen goed moet zwemmen kunnen.*
- c. *Ik vind dat iedereen goed zwemmen kunnen moet.*
- d. *Ik vind dat iedereen goed zwemmen moet kunnen.*
- e. *Ik vind dat iedereen moet kunnen goed zwemmen.*

Onder meer de volgende factoren bepalen in onderlinge wisselwerking deze woordvolgordevariatie:

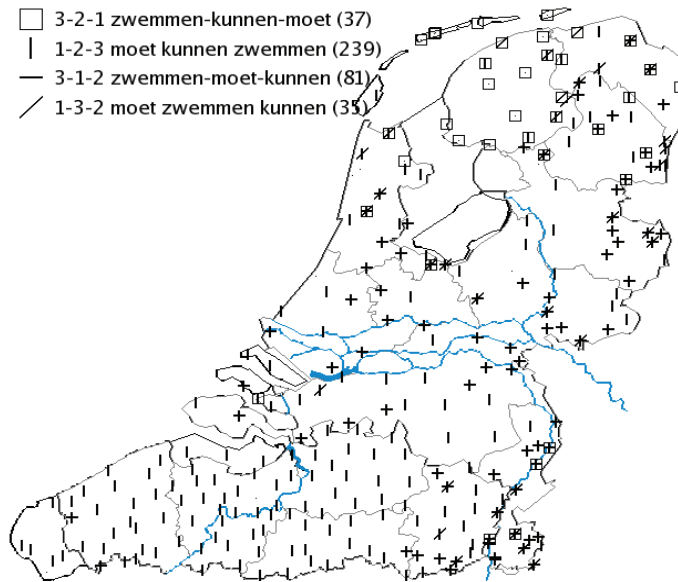
- (2) (i) geografische plaats
- (ii) categorie van de hulpwerkwoorden in het cluster
- (iii) hiërarchie van de hulpwerkwoorden in het cluster

We geven in dit artikel een beschrijving van de aangetroffen variatie, laten zien dat er aan de uitbundige variatie een duidelijk systeem ten grondslag ligt dat grenzen oplegt aan wat er mogelijk is, en we doen een aanzet tot een verklaring van de aangetroffen systematiek.

2. CLUSTERS MET TWEE MODALE WERKWOORDEN

De geografische distributie van de verschillende woordvolgordes in clusters met twee modalen is weergegeven op kaart 1.

-----
¹ Zie SAND I, kaart 95a en SAND II, kaart 46a voor twee uitzonderingen: enkele zuidwestelijke dialecten waar twee constituenten vooraf kunnen gaan aan de persoonsvorm in de hoofdzin, en enkele noordoostelijke dialecten waar de persoonsvorm in de bijzin het voegwoord en het onderwerp volgt.

Kaart 1: werkwoordclusters met twee modalen

De volgende eigenschappen vallen op:

- (3) Eigenschappen van clusters met twee modalen
- (i) 2-1-3: *kunnen moet zwemmen* is categorisch uitgesloten.²
  - (ii) 2-3-1: *kunnen zwemmen moet* is categorisch uitgesloten.
  - (iii) 1-2-3: *moet kunnen zwemmen* komt in het hele taalgebied voor.
  - (iv) 3-2-1: *zwemmen kunnen moet* is typisch voor het noordelijk deel van het taalgebied en uiterst zeldzaam elders.
  - (v) 1-3-2: *moet zwemmen kunnen* komt hoofdzakelijk voor langs de oostgrens van het taalgebied, en nooit als enige volgorde.
  - (vi) 3-1-2: *zwemmen moet kunnen* komt voor in het hele Nederlandse deel van het taalgebied, maar er zijn geen dialecten die deze volgorde als enig mogelijke volgorde hebben. We zouden hier net als bij de vorige daarom van een secundaire woordvolgorde kunnen spreken.³
  - (vii) Er zijn veel dialecten waar 2, 3 en zelfs 4 volgordes mogelijk zijn.

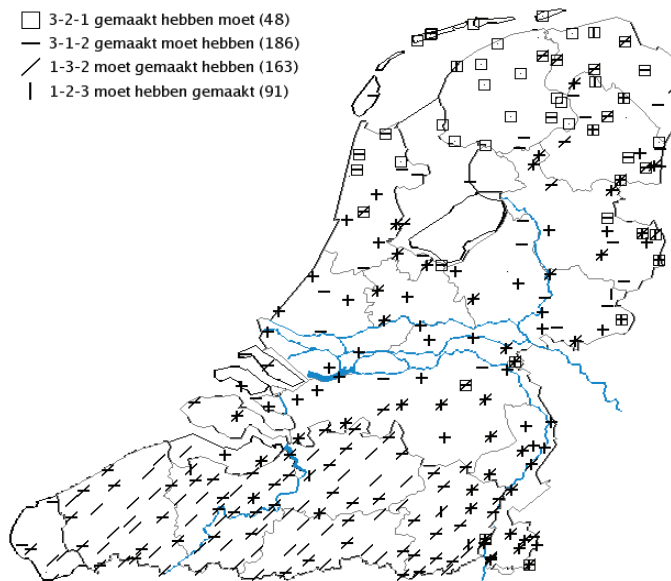
² De cijfers duiden de hiërarchische positie van het werkwoord aan. In het cluster *moet-1 kunnen-2 zwemmen-3* is *kunnen* afhankelijk van *moet* en *zwemmen* afhankelijk van *kunnen*. Deze hiërarchische relaties zijn voor alle volgordevarianten hetzelfde.

³ We treffen soms aan dat de twee ‘secundaire volgordes’ – 1-3-2 en 3-1-2 – gezamenlijk als enige volgorde-mogelijkheden voorkomen.

3. CLUSTERS MET EEN MODAAL WERKWOORD EN EEN HULPWERKWOORD VAN TIJD

De geografische distributie van de verschillende volgordes van de werkwoorden *moet hebben gemaakt* in zin (4) is weergegeven op kaart 2.

(4) *Ik vind dat Jan de wagen voor drie uur moet hebben gemaakt.*

Kaart 2: werkwoordcluster met modaal, hulpww van tijd en hoofdwerkwoord

Het volgende valt op:

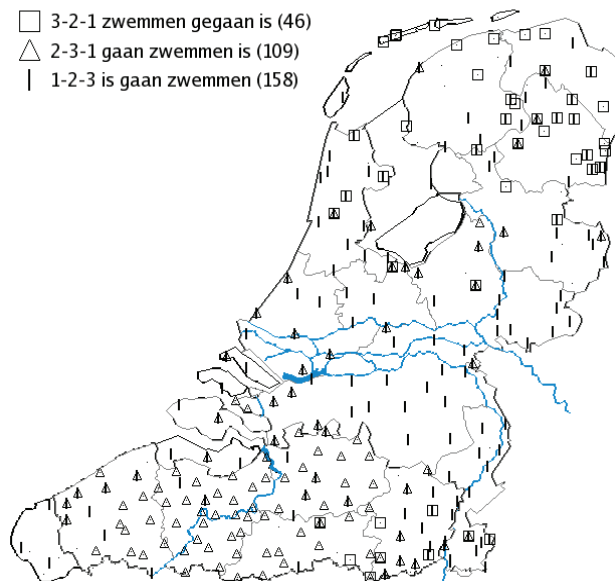
- (5) Eigenschappen van clusters met modaal, hulpww. van tijd en hoofdwerkwoord
- (i) Net als bij het cluster met twee modalen zijn de volgordes 2-1-3 (*hebben moet gemaakt*) en 2-3-1 (*hebben gemaakt moet*) categorisch uitgesloten.
  - (ii) De volgorde 1-3-2 (*moet gemaakt hebben*) is de dominante volgorde in België. Dit is opmerkelijk, want deze volgorde komt bij clusters met twee modalen weinig voor, is beperkt tot enkele plaatsen langs de oostgrens en komt niet voor in België. Blijkbaar zorgt een hulpwerkwoord van tijd op de tweede plaats van de hiërarchie in het cluster er in de Belgische dialecten voor dat het hoofdwerkwoord er aan voorafgaat.
  - (iii) Net als bij het cluster met twee modalen is de volgorde 3-2-1 (*gemaakt hebben moet*) typisch voor het noorden van het taalgebied.

- (iv) De volgorde 1-2-3 is bij dit cluster beperkt tot het Nederlandse deel van het taalgebied.
- (v) De volgorde 3-1-2 komt bij dit cluster veel voor, zowel in Nederland als in België. Er is een aanzienlijk aantal dialecten waarin dit de enig mogelijke volgorde is. Op dit punt onderscheidt het cluster zich van clusters met twee modalen, waar de 3-1-2 volgorde nooit de enig mogelijke volgorde in een dialect is.

4. CLUSTERS MET EEN HULPWW VAN TIJD, EEN MODAAL OF ASPECTUEEL HWW EN EEN HOOFDWW

De geografische distributie van de mogelijke volgordes in het cluster *is gaan zwemmen* in zinnen zoals (6) is weergegeven op kaart 3.

- (6) *Ik weet dat hij is gaan zwemmen.*

Kaart 3: werkwoordclusters met hulpww van tijd, aspectueel/modaal hww en hoofdww

Er zijn naast overeenkomsten ook een aantal opmerkelijke verschillen met de vorige twee clustertypen:

- (7) Eigenschappen van clusters met hww van tijd, modaal of aspectueel hww en hoofdww
- (i) De volgorde 2-1-3 is categorisch uitgesloten.
  - (ii) De volgorde 2-3-1 (*gaan zwemmen is*) komt veel voor, met name in België. Deze volgorde is categorisch onmogelijk in de andere twee clustertypen.
  - (iii) De volgorde 3-1-2 komt bij dit clustertype niet voor, terwijl die bij de andere twee clustertypen juist zeer frequent is.
  - (iv) 1-2-3 komt veel voor, vooral in Nederland.
  - (v) 3-2-1 is dominant in het noorden, net als bij de andere twee clustertypen.
  - (vi) 1-3-2 komt op deze kaart niet voor, maar er zijn redenen om aan te nemen dat dit onjuist is en het gevolg is van de gebruikte methode (zie SAND II, hoofdstuk 3). In een ander cluster van hetzelfde type [*had kunnen roepen*] treffen we de volgorde *had roepen kunnen/gekund* acht keer aan.

5. GRENZEN AAN DE VARIATIE: HET SYSTEEM

5.1. DE ONMOGELIJKHEID VAN 2 - 1 - 3

We hebben hierboven gezien dat er één volgorde is die in geen enkel cluster en in geen enkel dialect voorkomt, de 2-1-3 volgorde (**kunnen moet zwemmen; *hebben moet gemaakt; *gaan is zwemmen*).⁴ Het is eigenlijk niet zo moeilijk te begrijpen waarom dit zo is. Zinnen zijn hiërarchisch georganiseerd, onder de lineaire volgorde zit een constituentenhiërarchie. Zo is in de zin *De vader van Jan lacht* de constituent [*van Jan*] een deelconstituent van [*de vader van Jan*] die op zijn beurt weer een deelconstituent is van de hele zin. Een dergelijke hiërarchie vinden we ook in werkwoordclusters. In *moet kunnen zwemmen* is [*zwemmen*] een deelconstituent van [*kunnen zwemmen*] dat op zijn beurt weer een deelconstituent is van [*moet kunnen zwemmen*]. Dat kunnen we laten zien door ze voorop te plaatsen in de zin. Zoals bekend kan in een Nederlandse hoofdzin maximaal één constituent vooropstaan.

- (8) a. *Zwemmen vind ik dat Jan wel moet kunnen.*
-

⁴ De Schutter (1995) noemt een cluster met *beginnen* als hoogste werkwoord als mogelijke uitzondering, maar dit werkwoord selecteert *te*, hetgeen consequenties heeft voor de volgorde. Hoekstra (1994) geeft zinnen uit het Stellingwerfs als mogelijk tegenvoorbeeld, maar hier vinden we verba sentiendae als hoogste werkwoord. Het is aannemelijk dat het complement van werkwoorden van deze categorie in sommige dialecten niet slechts uit een werkwoord bestaat maar eigenlijk een bijzin is. Daarmee vormen deze voorbeelden slechts schijnbare uitzonderingen op de generalisatie dat 2-1-3 is uitgesloten. Ze zijn parallel aan *dat Jan gezegd heeft te komen* (2-1-3) als variant van *dat Jan heeft gezegd te komen* (1-2-3).

- b. *Kunnen zwemmen vind ik dat Jan wel moet.*
 c. **Kunnen vind ik dat Jan wel moet zwemmen.*

De werkwoorden [*kunnen zwemmen*] vormen dus samen een eenheid. De deelconstituent [*zwemmen*] zit in de constituent [*kunnen zwemmen*]; als we [*kunnen*] op een andere plaats willen zetten dan gaat [*zwemmen*] mee.

Boomstructuren kunnen dit nog verder verhelderen. Als een deelconstituent rechts of links mag staan van het werkwoord waar die van afhankelijk is dan zijn er precies vier mogelijkheden, zoals getekend in (9). Het is onmogelijk een boomstructuur te tekenen met dezelfde deelconstituenten waarbij [*kunnen*] links en [*zwemmen*] rechts van [*moet*] verschijnt.

- (9) a. = 1 - 2 - 3
- b. = 1 - 3 - 2
- c. = 2 - 3 - 1
- d. = 3 - 2 - 1

De in (9) gegeven clusters vormen de mogelijkheden om drie werkwoorden in een cluster onder te brengen met behoud van de hiërarchisch georganiseerde betekenis, waarin het modale werkwoord *moeten* bereik heeft over de werkwoorden *kunnen* en *zwemmen*. De asymmetrische relatie tussen de beide hulpwerkwoorden wordt daarmee in structuur uitgedrukt. In de theoretische literatuur over deze werkwoordgroepen wordt meestal de nadruk gelegd op de vraag hoe deze clusters worden afgeleid. Er bestaan daarover twee visies. De traditionele visie (zie Evers 1975, 2008 en vele anderen) is dat de onderliggende structuur de OV-structuur van het Nederlands weerspiegelt. Een dergelijke redenering gaat uit van een basisstructuur die de volgorde 3-2-1 heeft. De andere volgordes worden daarvan afgeleid via een proces van Verb Raising waarin de werkwoorden door rechtswaartse V-verplaatsing in een cluster worden gebracht. Sinds Kayne (1994) wordt tegenwoordig vaak aangenomen dat alle talen onderliggend een SVO-structuur hebben en dat afwijkende volgordes het resultaat zijn van verplaatsingsprocessen. Voor het vormen van clusters betekent dit dat in dat geval de onderliggende structuur 1-2-3 is en dat de clusters worden afgeleid via linkswaartse VP-verplaatsing (zie bijv. Barbiers 2008a). Voor ons doel in dit artikel is het niet relevant om een keuze te maken tussen de verschillende theorieën. Beide verplaatsingstheorieën zijn in staat om de volgordes in (9) af te leiden, en ook belangrijk, beide theorieën voorspellen dat volgorde 2-1-3 onmogelijk is, want als V3 eerst naar V2 wordt verplaatst en dan een deelconstituent [*kunnen zwemmen*] of [*zwemmen kunnen*] vormt, dan kan vervolgens V2 of V3 niet alleen verder verplaatst worden. Delen weghalen uit deelconstituenten is in z'n algemeenheid niet toegestaan. Verplaatsen we het gevormde cluster dat bestaat uit V2 en V3 verder in de richting van V1, dan krijgen we precies de volgordes die afgebeeld zijn in (9). Het feit dat 2-1-3 categorisch niet voorkomt in het Nederlands is daarmee verklaard.

Volgens de structuren in (9) – basisgegenereerde volgordes – en de twee hierboven beschreven verplaatsingsanalyses – één basisvolgorde en verplaatsing naar rechts of naar links – is de volgorde 3-1-2 ook uitgesloten. We hebben echter in de paragrafen 2 en 3 gezien dat dit bij twee clustertypen een veel voorkomende volgorde is. Het is daarom nodig de 3-1-2 volgorde nader te beschouwen. Daarvoor maken we eerst een tussenstap, een vergelijking van werkwoordclusters met een ander type constructie waarin woordvolgordevariatie voorkomt.

5.2. DE PARALLEL TUSSEN WERKWOORDCLUSTERS EN PP-PLAATSING

Er is een interessante parallel tussen de volgordemogelijkheden in werkwoordclusters en die in constructies met meervoudige PP-achteropplaatsing. Koster (1974) observeert dat een basisvolgorde van twee PP-adjuncten en een werkwoord zoals in (10a) de drie volgordevarianten in (10b-d) toelaat. Twee volgordes (10e,f) zijn uitgesloten.⁵

-----
⁵ Deze observaties gelden alleen als de zinnen een prosodische eenheid vormen met neutrale intonatie.

- (10) a. *Jan heeft [1 tijdens de pauze] [2 aan zijn vader] [3 gedacht].* = 123
 b. *Jan heeft [1 tijdens de pauze] [3 gedacht] [2 aan zijn vader].* = 132
 c. *Jan heeft [3 gedacht] [2 aan zijn vader] [1 tijdens de pauze].* = 321
 d. *Jan heeft [2 aan zijn vader] [3 gedacht] [1 tijdens de pauze].* = 231
 e. **Jan heeft [2 aan zijn vader] [1 tijdens de pauze] [3 gedacht].* = *213
 f.. **Jan heeft [3 gedacht] [1 tijdens de pauze] [2 aan zijn vader].* = *312

We zien dat de volgordebependingen hetzelfde zijn als in clusters van het type perfectief hww – modaal/aspectueel hww – hoofdwerkwoord (vgl. par.4): 2-1-3 (bij werkwoordclusters **gaan is zwemmen*) en 3-1-2 (**zwemmen is (ge-)gaan*) zijn categorisch uitgesloten, de andere vier volgorde zijn mogelijk.⁶ De drie hierboven geschetste analyses – basisgenereren, verplaatsing naar rechts en verplaatsing naar links – kunnen dus zonder problemen op de gegevens in (10) worden toegepast, een hoopgevend resultaat dat erop zou kunnen duiden dat we met de verklaring op het juiste spoor zitten. Voor de twee andere clustertypen zijn er echter problemen. Zoals gezegd sluit de analyse 3-1-2 uit maar deze volgorde komt veelvuldig voor (op kaart 1 in 81 plaatsen en op kaart 2 in 186 plaatsen), en andersom laten de drie analyses 2-3-1 toe en die komt juist niet voor bij clustertypen 1 en 2.

Omdat de gegeven analyses een groot deel van de feiten aankunnen en een plausibele verklaring geven voor de onmogelijkheid van 2-1-3 (wat bij elkaar hoort moet bij elkaar blijven) zou het onverstandig zijn ze op grond van de twee problematische gevallen te verwerpen. Er zijn minstens twee strategieën denkbaar om ze te redden. Eén is de strategie voorgesteld in Barbiers (2008a) waar extra structurele condities de onmogelijkheid van 2-3-1 in twee clustertypen en de mogelijkheid van 3-1-2 in dezelfde twee typen beregelt. In dit artikel willen we een tweede strategie onderzoeken. Deze handhaaft eveneens het basisidee dat de hiërarchie in werkwoordclusters ongeacht de volgorde dezelfde moet blijven, en heeft als voordeel dat er een relatie gelegd kan worden met een ander verschijnsel, clusterdoorbreking.

5.3. DE ONMOGELIJKHEID VAN 3 - 1 - 2

We zullen nu aannemelijk proberen te maken dat een cluster van het soort V3-V1-V2 eigenlijk niet bestaat. De feiten die hiermee in tegenspraak lijken te zijn, moeten dan op een andere manier worden geanalyseerd. Laten we eerst vaststellen dat de volgorde 3-1-2 niet voor-

-----
 Met komma-intonatie na de respectievelijke PP's vallen de volgorde restricties weg, hetgeen erop duidt dat dergelijke zinnen een andere syntactische structuur hebben.

⁶ Op kaart 3 staan slechts drie volgordes voor het cluster [is gaan zwemmen], maar we hebben daar beargumenteerd dat de volgorde 1-3-2 wel degelijk mogelijk lijkt te zijn.

komt op kaart 3. Dat ondersteunt de gedachte dat deze volgorde niet afleidbaar is.⁷ Op kaart 2 is V3 een participium. Het betreft hier dus een wat complexere vorm van de bekende ‘groene volgorde’, de volgorde waarin het deelwoord voorafgaat aan het werkwoord. Zoals blijkt uit de SAND-II-kaarten 14a,b en 15a is de groene volgorde dominant in het Nederlandse taalgebied wanneer het gaat om een participium en een enkel werkwoord. In het noorden en in België treffen we vrijwel uitsluitend de groene volgorde aan, terwijl het middengebied ook rode volgordes laat zien (meestal als alternatief voor de groene volgorde).

We kunnen ons afvragen of het deelwoord in de groene volgorde wel deel uitmaakt van het werkwoordcluster. Zoals bekend zijn deelwoorden enigszins ambigu ten aanzien van hun categoriale status. Als ze werkwoorden zijn, dan verwachten we niet dat ze voorkomen in attributieve positie bij nomina als in *de gemaakte/*maken fout*,⁸ maar zijn ze adjectief dan verwachten we ze niet in verbale clusters als in *Ik denk dat zo’n fout moet zijn gemaakt /*duidelijk*. Stel dat we aannemen dat een deelwoord in het hele land kan worden opgevat als een niet-verbaal element. Gegeven dat in het Nederlands niet-verbale elementen doorgaans voor het werkwoord in de bijzin staan (de ‘OV-volgorde’), verwachten we dat in het hele taalgebied een volgorde voorkomt waarin het participium zich bevindt ter linkerzijde van de werkwoorden. Dat is inderdaad het geval waarbij het noorden de voorkeur heeft voor Participium-V2-V1 en de rest van het taalgebied voor Participium-V1-V2. Daarnaast kan in het midden van het taalgebied en in de standaardtaal een participium vaak ook worden geanalyseerd als een werkwoord. Alleen in het laatste geval doet het deelwoord mee aan V-cluster formatie. Daarom komt het cluster *moet hebben gemaakt* vooral voor in het midden van het land, net als de rode volgorde in constructies met een participium en een enkel werkwoord. Dit wordt bevestigd als we kijken naar de kaarten 14b en 17b uit SAND-II.

Als de bovenstaande redenering correct is, dan komt het cluster 3-1-2 niet voor in twee van drie besproken clusters van drie werkwoorden (kaarten 2 en 3). De schijnbare tegenvoorbeelden op kaart 2 moeten worden geanalyseerd als een niet-verbaal participium, gevolg door een tweeledig cluster. Dan blijft over het feit dat een cluster met twee modale hulpwerkwoorden de volgorde 3-1-2 lijkt toe te staan, getuige de grammaticaliteit van *zwemmen moet kunnen* op 81 lokaties (zie

-----
⁷ In de SAND-atlas komt deze volgorde (*zwemmen is gegaan*) wel voor op 18 plaatsen in het oosten en zuidoosten van het taalgebied. Het lijkt hier echter om een andere constructie te gaan, gezien het feit dat in deze dialecten in de meeste gevallen *heen* voor het werkwoord wordt geplaatst, waardoor de constructie vergelijkbaar lijkt te worden met een Standaardnederlandse constructie als ... *uit zwemmen is gegaan*. Zie de toelichting op de kaarten 18a,b en 19a in SAND-II (Barbiers et al. 2008).

⁸ Er bestaat een constructie waarin het lijkt alsof een infinitief voorkomt in attributieve positie, als in *een niet te maken fout*. Deze constructie wordt in de literatuur ook wel aangeduid als ‘modale passief’ (zie bijv. Van Riemsdijk 1982 en Bennis 1990) en daar wordt uitgebreid evidentie geboden dat *te maken* hier geanalyseerd zou moeten worden als een adjectivaal construct en zich niet gedraagt als een werkwoord.

kaart 1). Deze constructie komt niet voor in Friesland, Brabant, Oost- en West-Vlaanderen. In de rest van het taalgebied vinden we deze constructie wel. Opvallend is dat 3-1-2 in alle gevallen een alternatief vormt voor de dominante 1-2-3 volgorde *moet kunnen zwemmen*. Gegeven de redenering die we hierboven gaven voor de 3-1-2 volgorde in constructies waarin 3 een participium is en niet bij het cluster hoort, zouden we een zelfde redenering kunnen proberen op te zetten waarin *zwemmen* niet tot het cluster behoort en deel uitmaakt van het niet-verbale middenveld. We moeten dan aannemen dat in deze gevallen *zwemmen* een nominalisatie is en zich daarmee onttrekt aan clustervorming.

Daar zijn verschillende argumenten voor te geven. Een dergelijk voorstel is in de literatuur geïntroduceerd door Den Besten en Broekhuis (1989), en recent besproken door Evers (2008) en Barbiërs (2008a). Daar wordt verondersteld dat het 3-1-2 cluster in dit soort gevallen correspondeert met de mogelijkheid om V3 te vervangen door een pronomen, in een zin als *Ik vind dat iedereen dat moet kunnen*. Als V3 niet vervangen kan worden door een pronomen vanwege het feit dat het hulpwerkwoord niet een nominaal object selecteert, dan lijkt de constructie 3-1-2 ook uitgesloten. Dat zien we bijvoorbeeld als V2 het hulpwerkwoord *laten* is. De zin *Ik vind dat ik Jan moet laten slagen* lijkt niet de variant *Ik vind dat ik Jan slagen moet laten* toe te laten, noch is de zin *Ik vind dat ik Jan dat moet laten* acceptabel. De interpretatie van *zwemmen is gegaan* is dat *zwemmen* hier een genominaliseerd werkwoord is (vgl. *zwemmen is leuk* of *ik houd niet van zwemmen*). Er zijn dus goede redenen om aan te nemen dat in de 3-1-2 constructie waarin 3 een infinitief is er sprake is van een genominaliseerd werkwoord gevolgd door een 1-2-cluster.

Als we nu kijken naar de geografische distributie dan kunnen we vaststellen dat een adjectivaal deelwoord een mogelijkheid lijkt te zijn in het hele Nederlandse taalgebied, terwijl de analyse van een participium als werkwoord een mogelijkheid is die zich behalve in de standaardtaal vooral ook voordoet in het middendeel van het taalgebied.⁹ Voor de vraag of er sprake is van een nominalisatie of niet, geldt iets dergelijks. De volgorde 3-1-2 correspondeert in alle gevallen met de volgorde 1-2-3, terwijl het omgekeerde niet geldt. We nemen aan dat de mogelijkheid om het werkwoord *zwemmen* in dit soort posities op te vatten als een nomen beperkt is tot het Nederlandse deel van het taalgebied met uitzondering van Brabant en tot Belgisch Limburg. De keuze of een participium kan worden opgevat als werkwoord en of een hoofdwkwoord kan worden

⁹ Voor Friesland en omstreken is het niet goed te zeggen of zij participia analyseren als verbaal of niet-verbaal. In beide gevallen zou dat leiden tot 3-2-1. Gegeven dat in de rest van het land participia altijd niet-verbaal kunnen zijn, lijkt het logisch om aan te nemen dat dat ook geldt in Friesland. Iets dergelijks gaat op voor de constructie met twee modalen; de constructie *zwemmen kunnen moet* is op twee manieren te analyseren: 3-2-1 of NOM-2-1. Aangezien alle lokaties buiten het noordelijke gebied *zwemmen* kunnen opvatten als verbaal, ligt het voor de hand om aan te nemen dat dat ook voor Friesland en omstreken geldt, en dus dat de bedoelde constructie in ieder geval geanalyseerd kan worden als 3-2-1.

beschouwd als genominaliseerd werkwoord wordt niet bepaald door het taalsysteem. Dit zijn variabelen die op basis van structurexterne gronden van een waarde worden voorzien, waarbij er ruimte geschapen wordt voor regionale patronen in variatie of voor idiolectische variatie.¹⁰

Concluderend kunnen we stellen dat we op grond van argumenten hebben laten zien dat het structureel onmogelijke V-cluster 3-1-2 ook inderdaad niet voorkomt. Schijnbare tegenvoorbeelden bleken het gevolg van interfererende processen die te maken maken hebben met de categoriale status van het hoofdwerkwoord.

5.4. DE (ON)MOGELIJKHEID VAN 2 - 3 - 1

De tot nu toe gevolgde redenering geeft aan dat de twee volgordes van 3V-clusters die niet structureel kunnen worden afgeleid – 2-1-3 en 3-1-2 – ook niet voorkomen. We zouden nu verwachten dat de vier volgordes die in (9) zijn afgebeeld, en die dus volgens het principe van structuurbehoud wel kunnen worden afgeleid, ook inderdaad voorkomen. Zo eenvoudig liggen de feiten echter niet.

Uit de gegevens blijkt dat de volgorde 2-3-1 categorisch onmogelijk is in een 3V-cluster met twee modalen (kaart 1: **kunnen zwemmen moet*) en in een cluster waarin 3 een deelwoord is (kaart 2: **hebben gemaakt moet*). Dit type cluster komt wel voor in de derde constructie die hier wordt besproken en waarin het hoogste werkwoord (V1) een perfectief hulpwerkwoord is. Op kaart 3 zien we dat het cluster *gaan zwemmen is* voorkomt in 109 locaties, en dan vooral in het Belgische deel van het taalgebied. Hetzelfde is op de SAND-II atlas te zien voor het cluster *kunnen roepen had* dat weliswaar veel minder voorkomt dan *gaan zwemmen is* maar dat 18 keer voorkomt, vooral in de provincies Oost-Vlaanderen en Antwerpen.¹¹ De vraag is nu of we 2-3-1 moeten zien als een mogelijke cluster-volgorde die alleen voorkomt in clusters waarin V1 een perfectief hulpwerkwoord is, zoals op kaart 3. Het feit dat 2-3-1 niet voorkomt in de andere twee constructies zou dan wijzen op een min of meer toevallig gat in de distributie. Dat is gegeven de hierboven gevolgde logica een weinig aantrekkelijke optie. Wij zullen daarom proberen aan-

-----
¹⁰ Cornips (2009) laat zien dat er veel individuele of idiolectische variatie bestaat in de zuidoostelijke gemeente Heerlen (Nederlands Limburg). De idiolectische variatie die we aantreffen in een cluster dat bestaat uit twee modalen en een hoofdwerkwoord bestaat uit de keuze tussen 1-2-3 en 3-1-2, terwijl de variatie in clusters waarin V3 een participium is bestaat uit een keuze tussen 1-2-3 en 3-1-2 of tussen 1-2-3, 3-1-2 en 1-3-2 (voor dit laatste cluster, zie 5.5). We kunnen daarmee vaststellen dat de categoriale status van V3 voor sprekers uit Heerlen variabel is tussen verbaal en nominaal resp. adjectivaal.

¹¹ Dit verschil is deels te verklaren uit een verschil in methode. Voor *gaan zwemmen is* zijn in het lokale dialect vertaalde zinnen met deze clustervolgorde aan de informanten voorgelegd met de vraag of

nemelijk te maken dat ook clusters van het type 2-3-1 uitgesloten zijn en dat het voorkomen van *gaan zwemmen is* als een schijnbaar tegenvoorbeeld moet worden opgevat.

Eigenlijk is de argumentatie die deze visie ondersteunt vrij simpel. Het hoogste werkwoord V1 is een hulpwerkwoord (*zijn* of *hebben*) dat een participium selecteert. In dit geval kunnen we het cluster [*gaan zwemmen*] opvatten als het relevante participium.¹² Clusterformatie resulteert in een V-cluster *gaan zwemmen* dat vervolgens in relatie tot het hulpwerkwoord *zijn* de categoriale status van participium krijgt. Gegeven dat participia als niet-verbaal kunnen worden opgevat (zie 5.3), hoeft het participiale cluster niet ter rechterzijde van het hulpwerkwoord (rode volgorde) te worden geplaatst, maar mag het ook ter linkerzijde staan (groene volgorde). Het reduceren van *gaan zwemmen is* tot een betrekkelijk simpel geval van rode of groene volgorde, waarin het gaat om de volgorde tussen hulpwerkwoord en participium/participiaal cluster, wordt door het kaartbeeld ondersteund. In de dialecten ten zuiden van de landsgrens is de groene volgorde dominant, en dus is het geen verrassing dat 2-3-1 vooral voorkomt in het Belgische deel van het taalgebied.

5.5. DE VOLGORDE 1 - 3 - 2

Behalve de ‘onmogelijke volgordes’ 2-1-3 en 3-1-2 hebben we in de vorige paragraaf gezien dat er goede redenen zijn om aan te nemen dat de volgens (9) mogelijke volgorde 2-3-1 eveneens onmogelijk is. Als we kijken naar de kaarten 1 t/m 3 zien we dat uitsluitend de volgordes 1-2-3 en 3-2-1 op alle kaarten voorkomen. Dat brengt ons bij de vraag of 1-3-2 dan ook niet beschouwd zou moeten worden als een onmogelijk cluster. De volgorde 1-3-2 is afwezig op kaart 3 (**is zwemmen (ge)gaan*). Daarentegen komt deze volgorde wel voor op de beide andere

-----
 dergelijke zinnen voorkomen in het dialect. De zin met *kunnen roepen had* is aan de informanten voorgelegd in het Standaardnederlands met de volgorde *had kunnen roepen* en met de vraag de zin te vertalen in het dialect. In plaatsen met *kunnen roepen had* heeft de informant dus in zijn vertaling de volgorde van de werkwoorden in het cluster aangepast. Deze discrepantie verdient nader methodologisch onderzoek, maar we kunnen op grond van alledaags taalgebruik veilig aannemen dat de volgorde 2-3-1 in *gaan zwemmen is* en *kunnen roepen had* inderdaad gewoon is in België. Bovendien kan een deel van het verschil verklaard worden als het gevolg van de keuze van het hulpwerkwoord van tijd. De Sutter (2009) laat zien dat het hulpwerkwoord *zijn* in Vlaamse krantenteksten een duidelijke invloed heeft ten gunste van het verschijnen van de groene volgorde.

¹² We zien hier het bekende Infinitivus Pro Participio-effect (IPP-effect) dat zich vooral manifesteert in clusters waarin we verwachten dat het middelste werkwoord een participium zou zijn. Wij gaan hier niet verder in op het IPP-effect, maar nemen wel aan dat dit effect een gevolg is van clusterformatie, dwz. de participiale morfologie wordt niet aangehecht aan een participiaal cluster.

kaarten: *moet zwemmen kunnen* (n=35) en *moet gemaakt hebben* (n=163). Vergelijkbaar met de aard van de redenering in de vorige paragrafen, kunnen we ons afvragen of 1-3-2 wellicht ook een onmogelijke volgorde is, en dus of er onafhankelijke redenen te geven zijn voor het voorkomen van schijnbare gevallen van 1-3-2 op de kaarten 1 en 2.

Opvallend is dat uit kaart 2 blijkt dat de volgorde 1-3-2 overal in het Belgische deel van het taalgebied voorkomt (n=102), in veel sterkere mate dan in het Nederlandse deel van het taalgebied, terwijl deze volgorde op kaart 1 niet of nauwelijks (alleen een paar keer in Belgisch Limburg) voorkomt in België. Kennelijk is de aanwezigheid van V3 als deelwoord een beslissende factor in deze regionale spreiding. Dit lijkt te corresponderen met wat we hierboven hebben gezien. In het Belgische deel van het taalgebied bestaat een duidelijke voorkeur voor de groene volgorde en komt de volgorde 3-1-2 (zie 5.3) veelvuldig voor. De vraag die zich dan onmiddellijk voordoet is of we de volgorde 1-3-2 kunnen koppelen aan een niet-verbale status van het participium, net zoals we bij de volgorde 3-1-2 hebben beargumenteerd.

Het lijkt inderdaad mogelijk om de volgorde 1-3-2 op kaart 2 (*moet gemaakt hebben*) te beschouwen als het resultaat van een gerelateerd, maar onafhankelijk proces. Het gaat hier om het in de literatuur als Verb Projection Raising (VPR) bekend staande proces (cf. Haegeman en Van Riemsdijk 1986, Wurmbrandt 2006, etc.). VPR betreft het binnendringen van niet-verbale elementen in het verbale cluster. Het Vlaamse deel van het taalgebied heeft een opmerkelijke voorkeur voor een clusterstructuur van het type [V1 [X – V2]], waarbij X de positie is van niet-verbale elementen die een nauwe semantische relatie onderhouden met V2. In de standaardtaal is dit verschijnsel voornamelijk beperkt tot adverbiale of adpositionele partikels (11a,b) of tot een paar gevallen met kale nomina en adjectieven (11c,d), maar in Vlaanderen breidt deze constructie zich uit tot gestrande voorzetsels (11e), adverbia (11f), meervoudige nomina (11g), onbepaalde en bepaalde nominale woordgroepen (11h,i) en voorzetselgroepen (11j). Op de zinnen (11d,e) na maakten de zinnen (11a) – (11j) deel uit van de SAND-enquête. De kaarten 28a-32a in SAND-II laten zien dat dit verschijnsel typisch zuidelijk is.

- (11) a. *Jan had het hele brood wel [willen OP eten].*
 (vgl. *Jan had het hele brood wel op [willen eten].*)
 b. *Ik denk dat je veel [zou moeten WEG gooien].*
 c. *Ik weet dat Eddy morgen [wil BROOD eten].*
 d. *Ik denk dat Jan iets [wil DUIDELIJK maken].*
 e. *Ik denk dat hij er niet [wil OVER praten].*
 f. *Eddy moet [kunnen VROEG opstaan].*
 g. *Ik weet dat Jan [wil VARKENS kopen].*
 h. *Ik weet dat Jan [moet EEN NIEUWE SCHUUR bouwen].*
 i. *Ik zei dat Willy [moet DE AUTO verkopen].*

- j. *Ik vind dat Marie [moet NAAR JEF bellen].*
 k. *Ik vind dat Jan de auto voor 4 uur [moet GEMAAKT hebben]*

Het is duidelijk dat de zin in (11k), die hier ter discussie staat, geheel past in het Zuidnederlandse patroon, en in hoge mate verwant is aan zinnen van het type (11d). Gegeven dat de zinnen (11a-d) ook voorkomen in Noord-Nederland, is het patroon dat we aantreffen op kaart 2 precies wat we verwachten als we het participium beschouwen als een niet-verbaal, adjectivaal element: veel voorkomend bezuiden de landsgrens en veel minder daarboven (cf. Bennis 2009).

Wat nu overblijft, is de volgorde 1-3-2 in clusters met twee modale hulpwerkwoorden. Zoals blijkt uit kaart 1 vinden we deze volgorde 35 keer, en dan vooral in het oosten van het land. De redenering zou hier kunnen zijn dat het gaat om VPR waarin het genominaliseerde werkwoord deel uitmaakt van het cluster. Als deze redenering correct is, dan verwachten we dat er een correlatie bestaat tussen enerzijds de volgorde 1-3-2 en de volgorde 3-1-2 – als het werkwoord in genominaliseerde vorm kan verschijnen verwachten we dat in eerste instantie in de volgorde 3-1-2 – en tussen 1-3-2 en de mogelijkheid tot VPR.

De eerste correlatie lijkt ten dele op te gaan. In het gebied waar 1-2-3 de gewone volgorde is voor driedelige clusters (het gehele taalgebied, met uitzondering van het noorden), zien we dat van de 18 keer dat 1-3-2 voorkomt de volgorde 3-1-2 in 16 gevallen ook mogelijk is. We vinden hier een dubbele inclusie-relatie: 1-3-2 is een deelverzameling van 3-1-2 dat op haar beurt weer een deelverzameling is van 1-2-3. Het noordelijke gebied buiten de kern Friesland vertoont een veel chaotischer beeld; wellicht het gevolg van het feit dat het hier gaat om een overgangsgebied tussen het 1-2-3 gebied en het 3-2-1 gebied.

Clusterdoorbreking komt met uitzondering van Friesland voor in het gehele taalgebied. De verschillen binnen het taalgebied hebben vooral te maken met de grammaticale en semantische aard van het niet-verbale element dat het cluster binnendringt. Als we aannemen dat genominaliseerde werkwoorden behoren tot de elementen die net als partikels en participia vrij gemakkelijk een cluster kunnen doorbreken,¹³ dan lijkt het er op dat ook deze correlatie geldig is. Kortom, het lijkt gerechtvaardigd om de volgorde 1-3-2 op kaart 1 te beschouwen als een geval van een genominaliseerd werkwoord dat via VPR het cluster is binnengedrongen. Deze conclusie stelt ons in staat om ook de volgorde 1-3-2 als een onmogelijke V-cluster organisatie te beschouwen.

-----
¹³ De generalisatie is dat hoe nauwer een woord of woordgroep semantisch verbonden is met het werkwoord, hoe gemakkelijker het zich in het cluster laat opnemen. Partikels, participia en genominaliseerde werkwoorden lijken daarom bij uitstek geschikt om deel te gaan uitmaken van het werkwoordcluster.

5.6. DE VOLGORDES 1-2-3 EN 3-2-1

Als we nu kijken naar de kaarten 1 t/m 3 zien we een opmerkelijk consistent patroon. Het noorden van het taalgebied met Friesland als centrum heeft de volgorde 3-2-1 op alle drie de kaarten. De rest van het taalgebied heeft de volgorde 1-2-3. Daar waar de volgorde 1-2-3 in het zuiden of het midden niet lijkt voor te komen, is er sprake van een onafhankelijke, maar interfererende factor, zoals bijvoorbeeld de sterke neiging om participia als non-verbaal te beschouwen in het Belgische deel van het taalgebied of de mate waarin een bepaalde regio Verb Projection Raising toelaat. Als we deze factoren buiten beschouwing laten dan zien we dat het verschijnsel van werkwoordclustering een proces is dat nauwelijks variatie toelaat en dat de werkwoorden lineariseert in hun onderliggende volgorde of het spiegelbeeld daarvan. We stellen vast dat het er op lijkt dat niet alleen de hiërarchische ordening moet worden behouden bij clusterformatie (de structuren in (9)), maar ook dat de onderlinge hiërarchische volgorde moet terugkomen in de lineaire volgorde (alleen 1-2-3 of 3-2-1).

De parallel met PP-plaatsing blijft dus bestaan (zie 5.2). Wel verschillen structuren met PP-achteropplaatsing in deze benadering op één punt van werkwoordclusters. Terwijl het eerste type constructie vrijelijk 2-3-1 en 1-3-2 toelaat met behoud van de werkwoordelijke status van het werkwoord, zijn deze volgordes met werkwoorden uitsluitend mogelijk als het hoofdwerkwoord adjectivaal of nominaal is. Toekomstig onderzoek zal moeten leren of dit verschil volgt uit andere verschillen tussen de twee typen constructies, zoals het feit dat de PP's adjuncten zijn aan VP terwijl de modalen functionele hoofden zijn met VP als hun complement.

6. CONCLUSIE

We hebben in dit artikel proberen te laten zien dat het verschijnsel van clustering van werkwoorden aan het eind van de zin niet zo ingewikkeld is als de feiten zich in eerste instantie lijken voor te doen. Het hoge noorden van ons taalgebied clusterd in de volgorde 3-2-1 en de rest in de volgorde 1-2-3. Daarnaast zijn er een aantal onafhankelijke factoren die invloed hebben op de uiteindelijke volgorde. Om de patronen die we aantreffen op de kaarten van drieledige werkwoordclusters te kunnen verantwoorden, hebben we beargumenteerd dat het achterliggend systeem georganiseerd is als in (12).

- (12) *Het systeem van drieledige verbale clusters*
I   *verbale clustering*
      zet de werkwoorden in een lineaire volgorde:
      a.   3-2-1   Noord Nederland   *of*
      b.   1-2-3   rest

- II *participia zijn verbaal of niet-verbaal* (optioneel)
keuze in het hele taalgebied mogelijk, sterke voorkeur voor niet-verbaal participium in Vlaanderen
- III *niet-verbale elementen kunnen voorkomen in het cluster (VPR)* (optioneel)
aanwezig in het hele taalgebied, maar welke constituenten in deze positie voorkomen verschilt, waarbij West-Vlaanderen het meest tolerant is. Ook keuze voor de mate van clusterinterruptie verschilt per regio.
- IV *hoofdwerkwoorden kunnen genominaliseerd worden* (optioneel)
een secundaire optie, afwezig in België (met uitzondering van Belgisch Limburg).

Hoewel er veel over werkwoordclusters in Nederland is geschreven, lijkt het er op dat een benadering langs dialectgeografische lijnen een helder beeld geeft van de ogenschijnlijk chaotische situatie in de rechterperiferie van de Nederlandse zin.

BIBLIOGRAFIE

- BARBIERS, S. (1995), *The Syntax of Interpretation*. Dissertatie Leiden. HIL Dissertations 14.
- BARBIERS, S. (2005), Word order variation in three-verb clusters and the division of labour between generative linguistics and sociolinguistics. In: Cornips, L. en K. Corrigan (red.), *Syntax and Variation. Reconciling the Biological and the Social*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 233-264.
- BARBIERS, S. (2008a), Werkwoordclusters en de grammatica van de rechterperiferie. In: *Nederlandse Taalkunde 13*, 160-188 en 193-197.
- BARBIERS, S. (2008b), Microvariation in Syntactic Doubling; an introduction. In: Barbiers, S. et al. (red.), *Microvariation in Syntactic Doubling*. Syntax And Semantics, Volume 36. Bingley: Emerald, 1-30.
- BARBIERS, S., H. BENNIS, G. DE VOGELAER, M. DEVOS EN M. VAN DER HAM (2005), *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten/Syntactic Atlas of the Dutch Dialects*, Volume 1. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- BARBIERS, S., J. VAN DER AUWERA, H. BENNIS, E. BOEF, G. DE VOGELAER EN M. VAN DER HAM (2008), *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten/Syntactic Atlas of the Dutch Dialects*, Volume 2. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- BENNIS, H. (1990), TI; a note on modal passives. In: Mascaró, J. en M. Nespó (red.), *Grammar in Progress. GLOW essays for Henk van Riemsdijk*. Dordrecht: Foris Publications, 33-41.
- BENNIS, H. (2009), Scheidbaar samengesteld werkwoord of toch niet? In: Boogaart, R. et al. (red.), *Woorden wisselen; voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*. Leiden: SNL 20, 15-27.

- CORNIPS, L. (2009), Empirical syntax: Idiolectal variability in two- and three-verb clusters in regional standard Dutch and Dutch dialects. In: Dufter, A., J. Fleischer en G. Seiler (red.), *Describing and Modelling Variation in Grammar*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 203-224.
- DEN BESTEN, H. EN H. BROEKHUIS (1989), Woordvolgorde in de werkwoordelijke eindreeks, *GLOT* 12, 79-137.
- DE SCHUTTER, G. (1995), Werkwoordvolgorde en het IPP-effect in het Nederlandse taalgebied. *Taal en Tongval* 47, 31-39.
- DE SUTTER, G. (2009), Towards a multivariate model of grammar: The case of word order variation in Dutch clause final verb clusters. In: Dufter, A., J. Fleischer en G. Seiler (red.), *Describing and Modelling Variation in Grammar*. Berlin / New York: Mouton de Gruyter, 225-254.
- EVERS, A. (1975), *The Transformational Cycle in Dutch and German*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- EVERS, A. (2008), Vraag aan de Westgermaanse Dialectvergelijking. In: *Nederlandse Taalkunde* 13, 188-193 en 195-197.
- HAEGEMAN, L. EN H. VAN RIEMSDIJK (1986), Verb Projection Raising, Scope and the Typology of Rules Affecting Verbs. In: *Linguistic Inquiry* 25, 509-522.
- HOEKSTRA, E. (1994), Woordvolgorde en het Infinitivus-pro-Participio effect in het Zaaans. In: *Taal en Tongval* 46, 132-141.
- KAYNE, R. (1994), *The Antisymmetry of Syntax*, Cambridge MA: MIT-Press.
- KOSTER, J. (1974), Het werkwoord als spiegelcentrum. In: *Spektator* 3, 601-618.
- VAN RIEMSDIJK, H. (1982), A note on Case Absorption. In: *Wiener Linguistische Gazette* 28/29, 72-83.
- WURMBRANDT, S. (2006), Verb Clusters, Verb Raising, and Restructuring. In: Everaert, M. en H. van Riemsdijk (red.), *The Blackwell Companion to Syntax*. Volume 5. Malden: Blackwell, 229-343.